

УДК 930.2(477:4/5)

ОБРАЗИ СХОДУ ТА ЗАХОДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: МІЖ РЕАЛЬНИМ ТА УЯВНИМ ПРОСТОРОМ

Іван КУЦІЙ

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
кафедри історії та етнології України,
бульвар Шевченка, 81, 18000, Черкаси, Україна

У статті досліджено генезу концепту Схід-Захід як формули просторових і цивілізаційних уявлень в українській історіографії. Простежено еволюцію поглядів істориків на місце України у цій дихотомічній опозиції. З'ясовано співвідношення понять Захід та Європа; Схід та Азія в українській та зарубіжній історичній думці. Проаналізовано змістове наповнення понять Схід та Захід в історичних текстах. Констатовано, що поняття *Захід* і *Схід* у сучасних українських історичних дослідженнях функціонують не лише як нейтральні робочі терміни, а їхнє вживання в історичних текстах часто несе і певне емоційне чи оцінне навантаження. Захід і Схід трактують і як інтелектуальні конструкти для позначення просторових образів та цивілізаційних уявлень істориків, і як реально існуючі цілості. Актуальним завданням для українських учених постає детальне наукове з'ясування, як ці просторово-цивілізаційні образи входили в наукові уявлення та історичну свідомість українських істориків. Відзначено, що важливим завданням є детальне простеження процесу "вписування" України в образи Сходу та Заходу на усіх етапах українського історіографічного процесу.

Ключові слова: Схід, Захід, Європа, Азія, уявлена спільнота, ідентичність, історіографія.

Однією з актуальних та дискусійних в українській історичній думці ХХ ст. є парадигма "Україна між Сходом та Заходом". Пройшовши етап "державотворчого державошукування" (З. Когут) у 1990-х роках, українська історична наука активізувала пошуки місця України у системі просторових, культурних, геополітичних та цивілізаційних координат та образів. Виходячи із зростаючої дослідницької динаміки названої проблеми, її очевидної складності, вважаємо за доцільне конкретизувати та узагальнити сучасні підходи у процесі вивчення просторово-цивілізаційних образів. Хоча стаття присвячена дослідженню генези образів *Сходу* та *Заходу* насамперед в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст., ми звертаємось і до відповідних інтерпретацій тих зарубіжних учених, чії праці та погляди мали вагомий вплив в українському інтелектуальному просторі.

Якщо у 1991 р. Я. Дашкевич твердив про проблему *Великого кордону* (тобто межі між європейською та неєвропейськими цивілізаціями) як "дискусійну", але мало дискутовану¹, в українській науці останнього десятиліття спостерігаємо

¹ Ярослав Дашкевич, "Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)", *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* т. ССХХІІ (1991): 28.

зростання наукового інтересу (а іноді й своєрідну інтелектуальну моду) до тематичного комплексу “Україна між Сходом та Заходом”. За слушним спостереженням Я. Грицака, сьогодні в Україні важко знайти доброго історика, який би хоч раз не писав на цю тему².

Концепти *Схід* та *Захід* поставали базовою основою ментальних карт учених ще в епоху Просвітництва, оскільки до цього домінували уявлення в рамках дихотомічної опозиції Північ–Південь³. При цьому *Схід* та *Захід* мислилися як об’єктивно існуючі (реальні), внутрішньо цілісні, гомогенні просторові одиниці. Проте, як відомо, Е. Саїд у своєму дослідженні “Орієнталізм” довів, що *Схід* (зрештою, як і *Захід*) є інтелектуальним конструктом, створеним інтелектуалами Заходу з метою віднайти свою протилежність (“іншого”) й тим самим увиразнити власну (“західну”) ідентичність. “Позірна самоочевидність Сходу і Заходу, – твердить В. Грибовський, – розсипалася після саїдівського визначення “орієнталізму”⁴. Відомими є міркування Л. Вулфа, за якими при допомозі принципу “віншування” західноєвропейські інтелектуали в епоху Просвітництва “винайшли” також і концепт *Східна Європа*, як образ “іншої” Європи: “напів-Європи” чи “напів-Азії”. Завдяки працям зазначених авторів поняття *Схід* та *Захід* великою мірою почали сприйматися вже не як реальні цілості, а радше як інтелектуальні конструкти. Для їхньої характеристики доречним стало застосування концепту Б. Андерсона “уявлена спільнота”, тобто спільнота людей, члени якої не знайомі безпосередньо між собою, але належать до неї на підставі почуття *співпричетності*⁵.

Бінарна опозиція “Схід–Захід” належить до числа найважливіших компонентів у ментальних картах українських інтелектуалів модерної епохи. Ця опозиція включає в себе філософські, релігійні, географічно-просторові, геополітичні, історичні, соціальні та культурні смисли. На думку багатьох культурологів, ця умовна/уявлювана смислова конструкція створена культурологічною думкою для типології світової культури й виражає дихотомію та відмінність різних моделей культурної ідентичності; вона виражає діалектику єдності та множинності світової культури як складної динамічної цілості⁶. Автор концепції “зіткнення цивілізацій” С. Гантінгтон тлумачить цю дихотомію як культурний поділ, в основі якого

² Ярослав Грицак, *Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад*. (Київ: Критика, 2011), 291.

³ Ірина Колесник, “Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим”, *Український історичний журнал* 5 (2012): 148.

⁴ Владислав Грибовський, “Хитрість географічного розуму”, *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* 5 (2010/2011): 511.

⁵ Бенедикт Андерсон, *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму*. (Київ: Критика, 2001), 22.

⁶ Игорь Кондаков, Константин Соколов, Николай Хренов, *Цивилизационная идентичность в переходную эпоху: культурологический, социологический и искусствоведческий аспекты*. (Москва: Прогресс-Традиция, 2011), 334–335.

лежать відмінності у визначальних філософських принципах, системі цінностей і способі життя⁷.

Історично-культурна ідентифікація в координатах “Схід-Захід” була, за узагальненням Я. Грицака, наскрізною темою української інтелігенції ще від початку модерної епохи:

“Про це сперечалися ще діячі Руської трійці в 1830–1840-х роках; цим переймалося покоління українських модерністів і модернізаторів на межі XIX і XX століть; у перші повоєнні роки це стало однією з головних дискусійних тем/.../”⁸.

Л. Окіншевич стверджує, що питання приналежності України до Сходу чи Заходу є найсуттєвіші, вузлові в українській історії; від їхнього вирішення залежить розв’язання усіх інших питань⁹. Ірина Колесник вважає, що дихотомію Схід/Захід в українському випадку не можна пояснити лише однією групою причин – геополітичних, економічних, культурних, історичних тощо. На думку дослідниці, цю проблему можна описати за допомогою концепту *двокультурність*¹⁰.

Цілком очевидно, що в українській, як і в європейській інтелектуальних традиціях такі поняття, як *Захід, Схід, Європа, Азія*, не є нейтральними, а несуть у собі виразно емоційне оцінне навантаження. Так, згідно із побутуючими стереотипами, Європа/Захід є уособленням таких цінностей, як “цивілізованість”, свобода, демократія, індивідуалізм тощо. У той же час образи Сходу/Азії (частіше включно із Росією) постають втіленням таких рис, як деспотизм, варварство, колективізм тощо. Згідно спостережень Ольги Гнатюк, українські дебати про національну ідентичність тісно пов’язані з проблемою дихотомії Схід-Захід, або її заідеологізованішого варіанту – Європи і Росії¹¹. Шляхом приписування “східності”/“західності”, “європейськості”/“азійськості” українські історики творили свій власний автостереотип й водночас здійснювали “іншування чужих” спільнот. Звідси доречною є думка В. Грибовського, який пропонує “розгляд географії як тексту, а географічних понять як конструктів, що його наповнюють і, всупереч потугам сцієнтизації, вбирають в себе позанаукові образи”¹².

⁷ Самуель Гантінгтон, *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. (Львів: Кальварія, 2006), 26.

⁸ Ярослав Грицак, “Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою”, у *Страсті за націоналізмом: Історичні есеї* (Київ: Критика, 2004), 296.

⁹ Лев Окіншевич, “Між Сходом і Заходом”, у *Українська історіософія (XIX–XX ст.): антологія*: у 2 ч., Упорядник В’ячеслав Артюх (Суми: Вид-во СумДУ, 2011), ч. 2, 193.

¹⁰ Ірина Колесник, “Двокультурність як феномен духовного світу українців”, ó *Historia–Mentalność–Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 94.

¹¹ Там само, 66.

¹² Владислав Грибовський, “Хитрість географічного розуму”, *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки* 5 (2010/2011): 513.

Дихотомія просторового розмежування на Схід та Захід вперше простежується в епоху античності. Зокрема Геродот інтерпретував греко-перські війни V ст. до н. е. як конфлікт Сходу та Заходу. Входження цих понять у просторові уявлення пізньої античності І. Шевченко співвідносить із поділом пізньої Римської імперії на східну та західну частини¹³. Відвертий антагонізм між цими просторовими утвореннями вчений пов'язує із церковним поділом XI ст. та нападом хрестоносців на Візантію у 1204 р. Середньовічні ментальні карти членували простір по лінії Південь-Північ і лише в епоху Просвітництва відбувається повернення просторової формули Схід-Захід. Усвідомлене протиставлення Сходу та Заходу учені фіксують вже у працях Ш. Монтеск'є, Ф. Берньє, Г. В. Ф. Гегеля. Інтелектуали епохи Модерну загалом розрізняли “західний” (приватна власність і цивільне право з обмеженою роллю держави) та “східний” (провідна роль державного апарату у всіх сферах життя суспільства) шляхи історичного розвитку доіндустріальних суспільств¹⁴.

У двоподілі на Схід-Захід українці, за словами І. Шевченка, “стали “Сходом” в західноєвропейських очах доволі рано – ще до поділу Польщі. Сталося так не тільки тому, що більшість українців сповідувала “східну віру”... /.../ Сталося так тому, що сама Польсько-Литовська держава, яку ще в XVI ст. Захід вважав своєю частиною, від середини XVII ст. і майже до середини XVIII ст. почала – безпідставно – розглядатися як приналежна до Сходу”¹⁵.

В українській історичній думці образи Заходу, Сходу, Європи, Азії постають у формі цілісних, монолітних, позачасових єдностей, які мають свою виразну соціокультурну своєрідність. Зупинимось насамперед на питанні про неоднозначність та множинну взаємовиключність тлумачення цих понять у наукових працях. Доволі поширеною, стереотипною є думка багатьох українських істориків про тотожність Сходу із Росією. Так, львівський дослідник С. Кость у статті “Між Сходом та Заходом” хоча і визнає, що “Схід треба розуміти ширше”, все-таки змістовно наповнює це поняття російським складником¹⁶. Важко не погодитись із думкою Ольги Гнатюк, що у європейському дискурсі ідентичності Росія посідає місце Іншого, яку “різними способами вилучають з царини “європейскости”. Визначенням “азійський” з негативною конотацією Росію наділяють починаючи від XVI століття”¹⁷. В українській

¹³ Ігор Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. (Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії 2001), 2.

¹⁴ Сергій Кримський, Юрій Павленко, *Цивілізаційний розвиток людства*. (Київ: Фенікс, 2007), 115.

¹⁵ Ігор Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, 4–5.

¹⁶ Степан Кость, “Між Сходом і Заходом (Проблема історичної орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини XX ст.)”, *Вісник Львівського університету. Серія: журналістика* 25 (2004), 260.

¹⁷ Оля Гнатюк, *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. (Київ: Критика, 2005), 78.

історичній думці Росія в переважній більшості сприймалася репрезентантами двох основних способів цивілізаційної ідентичності як антипод Європи/Заходу. Проте якщо носії європейської ідентичності часто мислили Росію частиною цілісного Сходу/Азії, то представники слов'янської ідентичності трактували її частиною лише “слов'янського”/”православного” Сходу й протиставляли її іншому “азіатському Сходу” – степовим кочовикам та мусульманському світу.

Л. Окіншевич *Схід* ототожнює із східноєвропейським православним простором, тобто ареалом поширення візантійської культурної традиції. І. Лисяк-Рудницький з цього приводу зауважив, що поняття “Схід”/”Орієнт” українські історики застосовують до двох зовсім різних історичних об'єктів: “з одного боку, до світу східного християнства й візантійської культурної традиції, та, з другого боку, до світу євразійських кочовиків”¹⁸. Історик обґрунтував, що ці два значення поняття *Схід* цілком відмінні й з боку обидвох “Сходів” вплив на український історичний процес здійснювався в цілком інший спосіб.

Я. Дашкевич із цього приводу наголошував, що практика балансування “між європо- і москво-центризмом довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід – це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт), Північ та Південь відсутні”¹⁹. Власне *Сходом* львівський історик позначав “територію поширення культур і цивілізації Азії”, тобто все, що розташовано на схід і південний схід від України. Учений вживав навіть вислів “справжній Схід”, що підкреслює переконаність автора в об'єктивній реальності такого утворення.

І. Шевченко, загалом визнаючи умовність та історичну змінність поняття *Схід*, веде мову здебільшого про *візантійський Схід*. Стосовно Візантії, то вчений слушно зауважує, що вона “лежить не на схід, а на південь – чи навіть на південний захід – від Києва. Виходить, що, маючи на увазі вплив Візантії на Україну, ми повинні говорити не про вплив Сходу, а частини середземноморської цивілізації”²⁰. І. Шевченко простежує, що поняття “Схід” у східноєвропейському фольклорі має успадковану від пізньоантичного поганства позитивну конотацію, яка й збереглася у ранньому християнстві.

Наталя Яковенко виділяє в українській історичній уяві три цілком різні життєпросторові образи *Сходу*: *візантійський Схід*, *російський Схід* та *тюркський Схід*. Кожен із цих “Сходів” залишив в українській історії “яскраві сліди, які химерно перемішувалися як між собою, так і з репліками “Заходу”²¹.

¹⁸ Іван Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом і Заходом, у Історичні есе*. т. 1. (Київ: Основи, 1994), 3.

¹⁹ Ярослав Дашкевич, “Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)”, *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* т. ССХХІІ (1991): 30.

²⁰ Там само.

²¹ Наталя Яковенко, “Україна між Сходом і Заходом”, у *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* (Київ: Критика, 2002), 363–364.

За слушним спостереженням дослідниці, в українській історіографії поняття *Схід* поступово “обростало” ідеологічною, культурною, просторовою семантикою.

Як і у випадку зі *Сходом*, такою ж неоднозначною та суперечливою є ситуація із вживанням поняття *Азія*. Загалом воно мало такі ж самі смислові конотації, що і *Схід*. Проте Л. Вулф застерігає, що “*незважаючи на увесь свій запеклий орієнталізм, Просвітництво аж ніяк не прирівнювало беззастережно азійський континент із варварством*”²². Із *Азією* українські історики ототожнювали всі країни/народи мусульманського світу, а також кочові (іранномовні та тюркські) племена, народи та державні утворення. Представники європейської цивілізаційної орієнтації, крім цього, у зміст поняття *Азія* включали ще й Росію, яка часто виступала в їхніх історичних текстах головним репрезентантом “азіатчини”. Для носіїв слов’янської ж цивілізаційної ідентичності Росія як складова (чи навіть ядро) *Слов’янського світу* перебувала, звісно, поза *Азією*.

У соціокультурному означенні *Азії* найсуперечливіша ситуація поставала із Візантією. Так, упродовж “довгого XIX століття” теза про Візантію як цілком окрему і самостійну цивілізацію в українській історичній думці прочитується доволі слабо. Якщо історики слов’янської та європейської орієнтації в цілому визнавали Візантію частиною *Сходу* (як антипод латино-католицького *Заходу*), то думку про належність її до *Азії* відчитати у їхніх працях доволі важко. Так само із різним ступенем чіткості прочитується думка про цивілізаційний зв’язок (насамперед церковно-релігійний, а також політичний) між Візантією та *Слов’янським світом*. Ототожнення Візантії із *Азією* мало місце скоріше у просторово-географічному сенсі. Звідси суперечливість образу Візантії у цивілізаційних уявленнях українських істориків полягала у тому, що ця імперія/цивілізація однозначно маркувалася як “східна”, проте з великими труднощами “вписувалась” в образ *Азії*. Тому *Схід* та *Азія* постають в цивілізаційних уявленнях українських істориків не зовсім тотожними поняттями: якщо *Схід* міг бути візантійським, російським (чи загалом слов’янським), тюркським, мусульманським, кочовим (степовим), то *Азія* могла бути представлена степовими кочовиками, мусульманським світом, Росією (для однієї з течій), але, в більшості випадків, не Візантією.

Отже, поняттями *Схід* та *Азія* українські історики могли позначати як цілісне й внутрішньо гомогенне утворення (тобто як синонім до котроїсь із локальних цивілізацій), так і надцивілізаційні (чи *поліцивілізаційні*) просторові утворення, що включають у себе декілька образів цивілізацій.

Неоднозначними у контексті сучасних потрактувань ментальних карт істориків постають також і поняття *Захід* та *Європа*. І. Шевченко пише, що “поняття “Захід” уточнювати немає потреби, оскільки його географічний й

²² Ларрі Вулф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*. (Київ: “Критика”, 2009), 497.

культурний смисли збігаються”²³. Він же твердить, що сьогодні поняття *Захід* треба розуміти ширше – “як світ у цілому”. Як бачимо, вчений не приховує європоцентричних засад свого світогляду. Звісно, що з подібними твердженнями не завжди можна погоджуватися.

Тема змістового наповнення образів Заходу/Європи активно дискутується власне “західними” вченими, а українська наука сьогодні активно долучається до цих дискусій. Зрозуміло, що термін *Захід*, на відміну від *Сходу*, не містить таких антагоністичних та взаємовиключних дефініцій. Проте Н. Дейвіс застерігає від цілковитого отождолення Заходу із Європою, адже *західна цивілізація* не поширюється на всю територію Європи й водночас вона утвердилася у багатьох позаєвропейських регіонах²⁴. Британський історик нарахував аж десять основних способів розуміння концепту *західна цивілізація*: Римська імперія; Християнський світ; Католицький світ; протестантство; французький варіант; імперський варіант; марксистський варіант; перший німецький варіант (довоєнна концепція Центральної Європи); варіант БАСП (міжвоєнна концепція “білих англосаксів-протестантів” у США та Британії); другий німецький варіант (нацистський); американський варіант (повоєнний); євроваріант (повоєнне (Західно-) Європейське Співтовариство)²⁵.

С. Гантінгтон зі свого боку стверджує:

*“На певному рівні Захід є єдиним. Однак що об’єднує не-західні суспільства, крім того, що вони є не-західними? /.../ Єдність не-Заходу і дихотомія “Схід–Захід” – це міфи, творені Заходом. Ці міфи страждають недоліками орієнталізму/.../ Світ надто складний, щоб його можна було просто у більшості випадків поділити /.../ на Схід і Захід”*²⁶.

Як, бачимо, концепт *західна цивілізація* пройшов тривалу й суперечливу трансформацію й має значну кількість різночитань.

Дискусія про змістове наповнення поняття *Захід* знаходить відгуки і в українській історіографії. Так, Я. Грицак, розуміючи суперечливість та умовність концепту *західна цивілізація*, послуговується ним, мотивуючи це браком кращого терміна²⁷. І. Лисяк-Рудницький вважав, що з українського погляду поняття “Захід” стосується Європи загалом. Україна є “західною” настільки, наскільки вона становить органічною складовою європейської спільноти²⁸. Слушним видається також методологічне спостереження цього вченого про те, що

²³ Ігор Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, 3.

²⁴ Норман Дейвіс, *Європа: Історія*. (Київ: Основи, 2006), 36.

²⁵ Там само, 39–42.

²⁶ Семюел П. Гантінгтон, *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. (Львів: Кальварія, 2006), 27.

²⁷ Ярослав Грицак, *Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад*. (Київ: Критика, 2011), 283.

²⁸ Іван Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом і Заходом у Історичні есе*. т. 1. (Київ: Основи, 1994), 1–2.

“коли модерні українці говорять про “Західню Європу”, вони на ділі звичайно мають на думці простір, що більш відомий під іменем Центральної Європи, себто землі з німецькомовним населенням, від Північного моря до наддунайської долини. Німцям судилося репрезентувати, – добре або зле, – “Захід” в очах українського народу”²⁹.

В. Ващенко проілюстрував, що на ментальній карті М. Грушевського “ідеальний історичний простір “Заходу” з його “високим ціннісним забарвленням” включав в себе Німеччину, Італію та Францію; Польща на цій мапі є “транзитною” територією Заходу. А опозицією до Заходу виступає не все слов’янство, а лише Росія³⁰. У свідомості людей модерної епохи Захід означав прогресивні тенденції в історії людства, поставав джерелом універсальних цінностей.

Стосовно співвідношення понять *Захід і Європа*, то доволі поширеним є повне їхнє ототожнення. С. Гантінгтон вважає таке ототожнення невдалим. Польський дослідник просторових уявлень О. Халецький пише про це, як про підміну цілості частиною³¹. Як слушно твердив І. Лисяк-Рудницький, – “не все, що географічно розташоване у Європі, належить до неї історично”³². На думку багатьох мислителів, поняття *Захід* включає в себе значно ширший простір, ніж *Європа*, зокрема, й Північну Америку, Австралію та інші регіони, заселення вихідцями із Європи³³. Можна погодитись із тезою, що “як дискурс ідентичності *Європа* є натільки розрідженою, що може означати абсолютно все і нічого”³⁴. Важливо, що дослідники образу Європи відзначають майже постійну змінюваність її географічних кордонів на ментальних картах. Змістове наповнення образу Європи (не в просторово-географічному, а в соціокультурному плані) традиційно виводять із античної спадщини та християнства, дещо рідше сюди включають ще й спадщину Ренесансу, й інколи – Просвітництва. Проте в епоху Модерну нерідко мали місце спроби заперечення ролі християнства як консолідуючого фактора Європи, така роль відводилася ідеї свободи. Поширення нейтрального терміна *Європа* як самоназви спільноти замість попереднього

²⁹ Іван Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом і Заходом у Історичні есе*. т. 1. (Київ: Основи, 1994), 2.

³⁰ Володимир Ващенко, “Ментальна географія” зламу XIX–XX ст.: конструювання М. Грушевським “ідеального простору” Європи, України та Росії”, у *Historia–Mentalność–Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 88–89.

³¹ Іван Лисяк-Рудницький, *Україна між Сходом і Заходом у Історичні есе*. т. 1. (Київ: Основи, 1994), 1.

³² Там само, 2.

³³ Семюел П. Гантінгтон, *Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку*. (Львів: Кальварія, 2006), 45.

³⁴ Оля Гнатюк, *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. (Київ: Критика, 2005), 70.

терміна “християнський світ” деякі дослідники пов’язують із релігійними конфліктами XIV–XVIII ст., які унеможливили конфесійно роз’єднаним народам мати спільну християнську ідентичність.

Поняття *Європа* включало в себе узагальнене коло уявлень про значення вартостей, історичної спадщини, про спільність історичного минулого. За спостереженням М. Геффернена, *“Європа завжди являла собою неоднозначний і дуже зловживаний термін”; “символи та гімни “європеїзму” досі невідомі, і нам забракло мови – як у буквальному сенсі, так і кажучи образно – якою можна було б висловити якесь спільне почуття “європейськості”*³⁵. На думку багатьох дослідників, як географічні, так і культурні та політичні параметри Європи залишалися відкритими для дискусій. *“Географічна Європа, – читаємо у Н. Дейвіса, – завжди мала суперничати з уявленням про Європу як культурну спільноту, а за браком спільних політичних структур європейську цивілізацію можна було визначити лише за культурними критеріями”*³⁶. За словами О. Гнатюк, *“Європа є дискурсом, що має значення як політичний та ідеологічний проєкт і стосується до дискурсу ідентичності”*³⁷.

У XVIII ст. термін *Європа* вживається у працях істориків у поєднанні із терміном *цивілізація*.

*“Європейський вимір української ідентичності, – пише Я. Грицак, – є предметом особливої гордості багатьох українців. Вони трактують її як вхідний квиток до поїзда євроінтеграції. Поза їхньою увагою залишається, однак, той факт, що європейськість української ідентичності містить багато проблем. Виникає вона з того, що підставово західну формулу було перенесено в інший історично-культурний контекст”*³⁸.

Український випадок, на думку ученого, є типовим прикладом тенденції, коли модернізація означає і вестернізацію.

Важливими для сучасного дослідника є методологічні спостереження Наталі Яковенко про структуру образу Європи/Заходу в українській історичній думці. Так, на ментальних картах українських істориків вона виділила “розпливчастий “Захід-взагалі” й Польщу як “транслятора” європейської культурної традиції в Україну – у моделях політичної культури, специфічних особливостях освіти,

³⁵ Майкл Геффернен, *Значення Європи. Географія та геополітика*. (Київ: Дух і літера, 2011), 13; 10–11.

³⁶ Норман Дейвіс, *Європа: Історія*. (Київ: Основи, 2006), 25.

³⁷ Оля Гнатюк, *Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність*. (Київ: Критика, 2005), 71.

³⁸ Ярослав Грицак, *Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад*. (Київ: Критика, 2011), 292.

інтелектуальних пріоритетах, релігійних концептах. Дослідниця спостерегла в радянських істориків культури доби “хрущовської відлиги” “вельми курйозний образ роздвоєного “Заходу”, де, з одного боку, існує прогресивна Європа, звідки в Україну напливають нові культурні віяння, а з другого – “феодално-реакційна Польща”, яка докладає всіх можливих зусиль, аби ці віяння в Україну не дісталися. Така форма рецепції Заходу породила на сторінках історичних праць, за словами дослідниці, *“доволі дивного мутанта – таку собі Європу поза часом і простором, “Європу-взагалі”, звідки, либонь, за подувом вітру, мали надходити в Україну “передові віяння”, не бруднячи своїх прогресивних крил об “реакційно-феодалну” Польщу”*³⁹. Відзначимо, що спостережена Наталею Яковенко суперечлива дихотомічна схема образів Європи та Польщі характерна і для українських істориків інших періодів. Важливо підкреслити, що поширена серед українських істориків теза про Україну як “забороло” Європи передбачає “відмежування від підозрілих ознак спорідненості з тими, хто живе по той бік “бастіону”. Самою логікою міркувань це вело до заперечення культурних контактів зі Сходом у принципі”⁴⁰.

Отже, поняття *Схід* і *Захід* найчастіше виступають в українській історичній думці формами вияву цивілізаційної ідентичності. Проте в багатьох випадках їхнє застосування є проявом просторових уявлень найбільшого масштабу й найвищого рівня ідентичності, який можна означити як *надцивілізаційний, макрорегіональний*. Проблемність цього рівня ідентифікації полягає у тому, що в одних істориків ці поняття ототожнювались із образом лише однієї цивілізації (наприклад, Схід = Росія або Мусульманський світ; Захід = Європа), а в інших авторів у зміст цих понять могли включатися декілька цивілізаційних образів (Схід = Росія + Мусульманський світ + кочовий Степ).

Вагомим чинником актуалізації дискусії про “східність”/”західність” України у сучасній історичній думці став геополітичний фактор. В новоутвореній Українській державі перед політичною елітою, громадськістю та інтелектуалами постала непроста дилема геополітичного та культурно-цивілізаційного вибору в системі просторових координат Схід-Захід, а якщо конкретніше – то між Росією та Європою. Ця проблема вирішувалась далеко не одностайно, що згодом дало підстави навіть констатувати цивілізаційний “розлом” чи “розірваність” України. У цьому процесі кожна із позицій прагнула в якості доказової бази мати переконливу наукову легітимізацію. Тому в соціогуманітарних науках потреба студій над цивілізаційною ідентичністю України спонукала вчених звертатись до даної тематики. Через це значна кількість українських філософів, історіософів, істориків, культурологів, політологів тощо бере участь обговоренні теми “Україна між Сходом та Заходом”. Українські вчені цим самим застосовують елементи

³⁹ Наталя Яковенко, “Україна між Сходом і Заходом”, у *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* (Київ: Критика, 2002), 359.

⁴⁰ Там само, 343.

цивілізаційного підходу, проте не в формі узагальнюючої всеохопної теорії (метанаративу), а насамперед як практичну методологію для вивчення прикладних проблем української та світової історії, зокрема для визначення місця України в світовому цивілізаційному поділі.

У сучасній Україні однією із визначальних ознак нормативної історіографії стала, за висловом В. Гончаревського, *євроінтеграційна парадигма*. Вона передбачає обґрунтування “західної”/“європейської” цивілізаційної, культурної, політичної ідентичності України та інтерпретацію її історичного минулого як складової європейського історичного процесу. Євроінтеграційна парадигма українських істориків обумовлена як зовнішньополітичним курсом держави, так і суб’єктивними прагненнями і симпатіями переважаючої частини української інтелектуальної еліти. Значна частина українських істориків у своїх працях свідомо чи неусвідомлено здійснює наукову легітимізацію зовнішньої політики України, беззастережно обґрунтовуючи європейську приналежність України.

Для багатьох українських істориків визначальним чинником у процесі культурно-цивілізаційної самоідентифікації є прагнення будь-якою ціною цивілізаційно відмежуватися і від колишнього Радянського Союзу, і від теперішньої Росії. Тому їхні пошуки української цивілізаційної приналежності іноді не позбавлені упередженого забарвлення, вони постають радше телеологічним “обґрунтуванням” й фактологічним наповненням наперед заданої думки. Не останню роль у процесі утвердження євроінтеграційної парадигми відіграла також грантова політика західних наукових фондів, які не просто фінансують наукові проєкти, а й визначають ідейне, проблемно-тематичне та методологічне спрямування фінансованих ними досліджень. Як слушно відзначив В. Гончаревський, ідея європейської ідентичності України сьогодні претендує на роль новітнього національного історичного міфу⁴¹.

Попри цілковите домінування у сучасній українській історіографії ототожнення України із Заходом/Європою у ній все-таки мають місце численні спроби історіографічно позиціонувати Україну зі Сходом, а саме складовою цивілізацій, що соціокультурно співпадають із Росією. Сюди відносимо твердження про належність України до таких цивілізацій, як: Слов’янська, Східнослов’янська, Православна, Євразійська, Візантійська, Російська, Руська (Київська Русь як самостійна цивілізація) тощо. Звісно, що в цьому проглядається вагомий вплив російської історичної думки. Проте, навіть у таких інтерпретаціях українських вчених здебільшого саме Україна (а не Росія) постає цивілізаційним центром “православно-слов’янського” Сходу. Ця обставина дає підстави для твердження, що українська цивілізаційна думка не позбавлена оригінальності.

Стосовно прагнення представників східноєвропейських народів будь-якою ціною ідентифікувати себе з Заходом/Європою, то доречним видається спостереження І. Лисяка-Рудницького:

⁴¹ Владислав Гончаревський, *Цивілізаційний підхід до історії: Сучасний український досвід (1991–2009)*. (Київ: Логос, 2011), 151.

“Серед народів східної половини європейського континенту спостерігаємо одну чудну, майже настирливу звичку: намагання робити вигляд, що вони цілком західні, та заперечувати наявність будь-яких незахідних (точніше, незахідноєвропейських) рис у їхньому національному обличчі. /.../ Такі твердження доводиться зустрічати часто. Не хочу казати, що вони фактично незгідні з правдою, – принаймні до якоїсь міри. Проте від них їхня ментальністю бідняків, що люблять нахвалятися своїми багатими родичами”⁴².

Не можемо не взяти до уваги висновків Я. Грицака про те, що народи Центральної та Східної Європи мають у своїй інтелектуальній історії тенденцію *“подавати себе та свою культуру як останній бастион Європи, за крайніми кордонами якого /.../ розкинулися безкраї азійські простори”⁴³*. Два вище зазначені наукові спостереження підтверджують, як бачимо, прояви живучості європоцентризму та комплексу меншовартості.

За спостереженням культурологів, смислова пара “Схід-Захід” має яскраво виражений характер соціокультурної та цивілізаційної дилеми “або-або”. Доволі поширеними (чи навіть стереотипними) є уявлення про взаємовиключне змістове наповнення кожного із цих образів. Так, Захід і Схід інтерпретуються за допомогою цілого ряду смислових протиставлень: демократія і деспотизм; наукове знання та інтуїція; розвиток і статичність, стабільність; модернізація і традиційність; індивідуалізм і колективізм; технологічне освоєння світу – гармонія з природою. *“Інтелектуальна напруга, – читаємо у Л. Вулфа, – що виникла в результаті безладного розміщення бінарних опозицій, робила хитросплетені об’єднання земель засадничо нестійкими”⁴⁴*.

Сучасні українські історики (Я. Грицак, О. Толочко) розвінчують “цивілізаційні міфи” й доводять, що традиційний двоподіл на “Схід” і “Захід” не може бути “серйозним помічником” у сучасному історіописанні. Цілком слушними у цьому контексті видаються так само зауваження Я. Дашкевича про те, що український культуролог *“вдивляється лише у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу – Схід і Південь”⁴⁵*. Аналогічно читаємо і в І. Шевченка, що українські історики *“багато уваги приділяли осі Схід-Захід, від якої сьогодні залежить культурний розвиток України, що до осі Північ-Південь придивлялися порівняно мало /.../ саме на цій осі лежить Москва, Візантія та її спадкоємниця, Османська імперія”⁴⁶*. Цей дослідник у дискусії про “східний”/

⁴² Іван Лисяк-Рудницький, “Україна між Сходом і Заходом”, у *Історичні есе*. т. 1. (Київ: Основи, 1994), 3.

⁴³ Ярослав Грицак, “Недоевропа: Західні мандрівки Східною Європою”, 281.

⁴⁴ Ларрі Вулф, *Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва*, 497.

⁴⁵ Ярослав Дашкевич, “Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)”, *Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка* т. CCXXII (1991): 44.

⁴⁶ Ігор Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, 8.

”західний” характер української культури акцентує увагу на ще одній важливій обставині – брак прямого доступу й відповідно – опосередкований, непрямий вплив як “східних”, так і “західних” чинників на українські культурні та історичні процеси.

Тут важливо наголосити, що українські історики кінця XVIII – початку XX ст. визначали свою просторову та цивілізаційну ідентичність цілковитим “включенням” свого етнонаціонального простору (Русі-України) в один із цивілізаційних образів, що автоматично означало повне “виключення” і протиставлення стосовно образу “іншої” цивілізації. Іншими словами, ідентифікація здійснювалась за схемою: Русь-Україна є або Сходом, або Заходом, або Слов’янщиною, або Європою.

Починаючи з 1920-х років, спостерігаємо поступову відмову від усталеного способу цивілізаційної самоідентифікації, тобто цілковитого отождоження себе із Сходом або Заходом. У цей час бінарна опозиція Схід-Захід поступово почала трансформуватися в тезу про певний метафізичний трикутник, всередині якого знаходиться територія України. Основними боками цього трикутника виступають “Схід” (Степ), “Захід” (Польща) та “Північ” (Росія)⁴⁷. Теза про навколоукраїнський життєпростір у формі трикутника представлена у працях львівських учнів М. Грушевського, зокрема, С. Томашівського. Що стосується цивілізаційних уявлень самого М. Грушевського, то їх В. Тельвак оцінив як амбівалентні: деклароване прозахідництво історика поєднувалось із “історичним обвинуваченням Заходу в нищенні самобутності української культури”⁴⁸. Зі свого боку В. Липинський запропонував у 1925 р. формулу “Україна між Сходом та Заходом”, яка, за словами М. Масненка, стала концепцією своєрідного “третього шляху” у цивілізаційних орієнтирах між Заходом і Сходом та різновидом української месіанської ідеї⁴⁹. Ця концепція активно впроваджувалася в українській історіографії XX ст. та залишається популярною в інтелектуальних колах і до сьогодні. Як відзначає Алла Атаманенко, рецепієнти формули “Україна між Сходом та Заходом” (Б. Крупницький, І. Мірчук, В. Янів, І. Лисяк-Рудницький, І. Шевченко та ін.) сприйняли ідею синтезу в Україні східної (візантійської) та західної (європейської) культур. Проте вони наголошували водночас на європейській належності України – не тільки географічній, а й культурній⁵⁰.

⁴⁷ Наталя Яковенко, “Україна між Сходом і Заходом”, 334–335.

⁴⁸ Віталій Тельвак, “Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній практиці Михайла Грушевського”, у *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 302.

⁴⁹ Віталій Масненко, “Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В’ячеслава Липинського”, у *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 322.

⁵⁰ Алла Атаманенко, “Концепція України між Сходом і Заходом у дослідженнях членів Українського Історичного Товариства з давньої історії України”, у *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 377.

Якщо в часи “довгого ХІХ століття” Схід і Захід концептуалізувались як цілком самодостатній й ізольований життєпростір, то в міжвоєнні десятиліття формула цивілізаційної ідентичності передбачала відкритість України щодо зовнішніх цивілізаційних впливів. З цього приводу Я. Грицак зазначає:

“Україну не вдається концептуалізувати суто в категоріях “або–або” – завжди залишається бодай мінімальна можливість компромісної формули “і–і”. /.../ У суперечці між двома поглядами “або–або” правда лежить десь посередині, тобто у просторі “і–і”⁵¹.

Л. Окіншевич обґрунтував тезу, що *“Україна лежала в просторі зіткнення двох цивілізацій і була територією переходового типу, ми ніколи не знайдемо 100% приєднання жодної з її частин до того чи іншого культурного комплексу. Західня Україна ніколи не була 100% країною Заходу і Східна – 100% країною Сходу Європи”⁵².*

Таким чином, поняття *Захід* і *Схід* (так само, як і *Європа* та *Азія*) у сучасних українських історичних дослідженнях функціонують не лише як нейтральні робочі терміни. Їхнє вживання в історичних текстах часто несе і певне емоційне чи оцінне навантаження: “вищість”, “нижчість”, “розвинутість”, “відсталість”, “цивілізованість”, “дикість” чи якісь інші конотації. Захід і Схід трактують і як інтелектуальні конструкти (чи уявлювані спільноти) для позначення просторових образів та цивілізаційних уявлень істориків, і як реально існуючі цілості. Актуальним завданням для українських учених постає детальне наукове з’ясування, як ці просторово-цивілізаційні образи входили в наукові уявлення та історичну свідомість українських істориків, точніше – як українські історики “віднаходили” та “уявляли” *Захід* та *Схід*, *Європу* та *Азію*. Не менш важливим завданням є детальне простеження процесу “вписування” України в образи *Сходу* та *Заходу* на усіх етапах українського історіографічного процесу.

⁵¹ Ярослав Грицак, *Україна між Сходом і Заходом: стара історія на новий лад*. (Київ: Критика, 2011), 294.

⁵² Лев Окіншевич, “Між Сходом і Заходом”, 193.

**THE IMAGES OF EAST AND WEST IN UKRAINIAN HISTORY:
BETWEEN THE REAL AND THE IMAGINARY SPACE**

Ivan KUCYI

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkas,
Chair of history and ethnology of Ukrain,
Shevchenko av., 81, 18000, Chjerkasy, Ukrain

The article investigates the origins of the concept of East-West as a formula of spatial and civilization ideas in Ukrainian historiography. The evolution of the views of historians about Ukraine's place in the dichotomous opposition is analyzed. The relations between the concepts West and Europe, East and Asia in Ukrainian and foreign historical thought were found. The meanings of the concepts of East and West in historical texts are analyzed.

Key words: East, West, Europe, Asia, imagined community, identity, historiography.

Стаття надійшла в редколегію 25.11.2018

Прийнята до друку 10.06.2019